

LUUC KOOIJMANS

Melancholie

IN DE GOUDEN EEUW

2023 Prometheus Amsterdam

De auteur ontving voor het schrijven van dit boek een werkbeurs van het Nederlands Letterenfonds.

Nederlands
letterenfonds
dutch foundation
for literature

© 2023 Luuc Kooijmans

Omslagontwerp Suzan Beijer

Omslagbeeld *Oude man aan een tafel met een vuurtest en een pijp*,

Quiringh van Brekelenkam, privécollectie Hans Georg Stehlin,

Zwitserland

Zetwerk Elgraphic

www.uitgeverijprometheus.nl

ISBN 978 90 446 4922 2

I

Ervaringsdeskundigen

Hoe ben ik doch aldus ontrust,
verzuft, verbluft, en zonder lust,
van zuchten moe, verzwakt van klagen!
Hoe ben ik dus mijn zelfs tot last!
Hoe is mijn eijgen vleesch een gast
die 'k over al moet met mij dragen!
Mijn ziel, mistroostig boven maat,
en vind voor haer geen troost of raed

Aldus inventariseerde de dichtende dominee Willem Sluijter de symptomen van melancholie. Hoewel zijn poëzie wellicht niet al te doorleefd klinkt, zal hij er ervaring mee hebben opgedaan in de eenzaamheid van het plattelandsleven die hij gaarne opzocht. Maar hij mag hoe dan ook worden beschouwd als deskundige, want dichters werden verondersteld een sterke verbeeldingskracht te bezitten en die gold als bron van de aandoening. Verbeeldingskracht, was het idee, stelde een mens in staat om in hoger sferen te geraken, om zijn dierlijke kant te ontstijgen, maar daarvoor moest soms wel een prijs worden betaald. Als de ziel werkelijk losraakte van het lichaam, was waanzin het gevolg.

Sluijter was niet alleen poëtisch bevoegen, hij was als theoloog bovendien geleerd, en ook van geleerden werd vaak ge-

zegd dat ze een melancholische inslag hadden – zij het dat bij hen de verbeelding meestal wat strakker in toom werd gehouden door het verstand.

Het ligt voor de hand de melancholie om te beginnen eens te benaderen via ervaringsdeskundigen als Sluijter – geletterden die de aandoening aan den lijve hadden ondervonden en onder woorden wisten te brengen wat hun was overkomen.

Caspar van Baerle, bekend onder zijn gelatiniseerde naam Barlaeus, was onbetwist een deskundige: hij was zowel dichter als geleerde, en bovendien had hij een indringende ervaring met de melancholie. Over zijn geval werd jaren na zijn dood nog gesproken.

Een eerste serieuze aanval deed zich voor toen hij bijna veertig was. Nadat hij een keer op straat was aangehouden door de schout vanwege zijn religieuze standpunten, werd hij bang. Uit angst dat hij zou worden vervolgd, zoals veel van zijn medestanders, verloochende hij publiekelijk zijn gezindheid. Daar kreeg hij spijt van. Hij schaamde zich ervoor en hij werd ernstig zwaarmoedig. Hij kreeg zelfs last van wanen. Die verdwenen na een tijdje wel spontaan, maar het duurde nog lang voordat hij weer de oude was.

De tweede aanval was erger. Hij was inmiddels bijna vijftig en nauw betrokken bij de oprichting van het Athenaeum in Amsterdam, een academie die zou moeten gaan concurreren met de universiteit van Leiden, waar hij als gevierde docent was weggekocht. Hij zou in januari 1632 een openingsrede houden, maar toen hij het podium zag dat in het auditorium werd opgebouwd begon hij zich onzeker te voelen. Hij was niet gewend om in het openbaar voor een groot publiek te spreken en hij werd bevangen door een zwaar gemoed. Hoewel hij erin slaagde zijn opdracht te volbrengen, zette de me-

lancholie na de opening door en spoedig zat er niets anders op dan zijn lessen te staken – uiterst pijnlijk omdat hij juist als coryfee was binnengehaald om studenten te trekken.

Er waren een aantal onaangename gebeurtenissen die konden worden beschouwd als aanleiding: hij was in het water gevallen en hij had ruzie gehad met zijn broer. Maar hij wilde daar liever niet over praten, hij vond zelf dat hij, om te voldoen aan de hooggespannen verwachtingen, gewoon te hard had gewerkt.

Alles wat voorheen eenvoudig was, leek hem nu moeilijk. Hij verloor zijn zelfvertrouwen en werd zorgelijk en angstig. Hij had die winter volstrekt geen energie. Hij zat de hele dag niets te doen. Hij had last van kortademigheid en spreken kostte hem moeite. Hij sliep slecht en hij was zelfs nauwelijks in staat om een fatsoenlijke brief te schrijven, want hij kon niet meer denken. Hij werd ook weer gekweld door wanen. Hij meende soms dat hij niet kon staan omdat zijn benen van stro waren. Hij voelde zich heel erg ongelukkig.

Zijn vrienden gingen omzichtig met hem om en stuurden nu en dan een brief met een opwekkende toon. Maar hij vertelde dat de kwalen verergerden. Hij voelde zich verzwakken door het voortdurende verdriet en door de remedies waarmee hij het lichaam probeerde te zuiveren: het aderlaten, braken en laxeren. Niets hielp, zodat hem niets anders overbleef dan wandelen, in de hoop dat bewegen zijn toestand zou verbeteren. Het werd een vertrouwd beeld, de wandelende Barlaeus. Maar de mensen die hem voorbij zagen komen schudden hun hoofd. Het ging kennelijk niet goed met de professor, hij keek zo vreemd uit zijn ogen.

Vrienden vonden dat hij zijn angst en verdriet moest proberen te overwinnen met zijn verstand, want die emoties waren ongegrond, die kwamen voort uit zijn verbeelding. Dat

advies hoorde hij dagelijks, maar hij kon er niets mee, zei hij, want zijn verstand werkte gewoon niet goed, dat hoorde bij zijn ziekte. Hij kon gewoon niet luisteren naar de stem van de rede, zijn wil was krachteloos. Hij had die aanstelling tot hoogleraar nooit moeten aannemen. Hij had tot dan toe alleen private lessen gegeven, en dat was lang zo zwaar niet als het verzorgen van openbare lessen voor een volle zaal. Hij was kennelijk niet tegen die taak opgewassen.

Toen de lente aanbrak begon hij zich wat beter te voelen. Hij was langzamerhand weer in staat om gewoon te denken en hij overwoog om zijn lessen te hervatten. Maar hij wist uit ervaring dat het herstel lang zou duren.

In de zomer was hij min of meer de oude, maar er stond hem veel leed te wachten. Twee van zijn kinderen stierven in de wieg en in de zomer van 1635 volgde zijn vrouw. Zijn werk werd op onaangename wijze bestreden door steile calvinisten en hij kreeg te kampen met een aantal vervelende fysieke kwalen. In de herfst van 1637 keerde de melancholie weer terug. Net als de vorige keer begon het met verstopping. Daarna kreeg hij weer moeite met ademen en herhaalden zich ook de andere symptomen. Minder hevig dit keer, maar het herstel duurde langer. Lichamelijke en psychische klachten versterkten elkaar en zo bleef hij lang gevangen in een cyclische beweging, waarbij de symptomen werkten als oorzaken. Het was alsof hij werd beheerst door een verborgen, ongrijpbare vijand. Hij werd gekweld door bizarre wanen. Hij scheen soms te denken dat hij van glas was en dan durfde hij niet te gaan zitten. Misschien vreesde hij dan ook dat iedereen hem kon doorzien. Hij was voortdurend bang dat men hem gevangen wilde nemen en soms was die angst zo sterk dat hij zich verstopte.

Hij had zich teruggetrokken in huis en probeerde het daar

een beetje minder koud te krijgen. Veel meer deed hij niet. Zijn kinderen spoorden hem aan tot actie, maar tevergeefs. De rede had geen vat op hem. Pas toen de lente aanbrak begon de mist in zijn hoofd op te trekken. De terreur van de ziekte nam langzaam in kracht af.

Het ging daarna jaren goed met Van Baerle, tot in het voorjaar van 1647 zijn vriend Pieter Cornelisz Hooft doodging. Hij was extreem aangedaan en als ware hij Achilles trok hij zich rouwend terug. Maandenlang hoorden zijn vrienden niets van hem. Pas na een halfjaar kwam hij weer boven water. Hij was een blok hout geweest, zei hij, of erger nog, een brok steen – zonder gevoelen, ten prooi aan wanen. Hij had geleefd als een dier, zonder menselijk bewustzijn. Nu pas begon hij een beetje wakker te worden. Het voelde alsof hij weer op bekend terrein kwam, na een doelloos dwalen in een vreemd land.

Halverwege januari ging hij op een zondagavond eten bij zijn buurman Gerard Vossius, waarbij hij zich matigde, zoals het een melancholicus betaamde, en op maandag gaf hij zoals gewoonlijk zijn college. Maar dinsdag verscheen hij niet op het podium van de collegezaal, want hij was dood. Vier dagen later werd hij met veel eerbetoon uitgeluid en begraven, maar de oorzaak van zijn plotselinge dood werd wat vaag gehouden en natuurlijk lag de veronderstelling voor de hand dat hij zelfmoord had gepleegd. Er werd gefluisterd dat hij zich had verdronken in de waterput achter zijn huis. Dat verhaal zoemde rond en in de stad ging men nieuwsgierig op zoek naar de werkelijke toedracht.

Een van de hoogleraren zei dat hij die had weten te reconstrueren langs de weg die je altijd moest bewandelen als je iets te weten wilde komen: via de dienstboden. Hij vertelde dat een dienstmeisje 's ochtends eerst Van Baerle's pantoffels bij de

waterput had gevonden. Ze dacht dat hij daar zijn schoenen had aangetrokken en bracht de pantoffels naar binnen. Maar kort daarop verscheen de pedel, die zich afvroeg waar de professor bleef. De studenten zaten op hem te wachten. Daarop lieten de bedienden navraag doen in de stad. Ze informeerden of hij soms op een schuit was gestapt, want dat had hij wel vaker onaangekondigd gedaan. Toen dat niets opleverde werd er in huis gezocht. Het kon zijn dat hij zich in een vlaag van achtervolgingswaan had verstopt. Er werd ook in de put gekeken, maar daarin viel niets te zien. Omdat de put vrij diep was, pakte een van de dienstmeisjes een hengel. Daarmee voelde ze wel iets. De put was nauw en het bleek nog niet mee te vallen om het lijk aan de voeten naar boven te trekken.

Nadien werd nog vaak gesproken over de wanen die Van Baerle had gehad en daarbij werd ook wel geopperd dat hij in de put was gesprongen omdat hij in de waan verkeerde dat hij van stro was en in brand stond. Maar het zou heel goed kunnen dat hij bekende signalen voelde en niet nog een keer door de hel van de melancholie wilde gaan.

Van Baerle's vriend Constantijn Huygens, ook een dichter, ook geleerd, heeft gereflecteerd op zijn eigen melancholieke inslag, die hem van tijd tot tijd parten speelde. Hij werd dan gekweld door vrees en verdriet zonder dat er een directe oorzaak viel aan te wijzen. Hij spreekt van 'mijn bekommering met niet, mijn moedwillige verdriet'. Hij zag melancholie als zijn temperament, een gevolg van een ruime mate van zwarte gal in zijn lichaam. Hij dacht dat hij dat temperament had geërfd van zijn vader, een idee dat nog plausibeler scheen toen bleek dat zijn zoons er ook mee waren behept.

De suggestie van een milde melancholie werd onder geleerden en kunstenaars gaarne gecultiveerd, omdat het een

bijzondere gevoeligheid deed vermoeden, maar Huygens kon er serieus onder lijden. Tijdens een langdurig verblijf in Engeland schreef hij aan zijn ouders dat de melancholie hem af en toe heftig overviel. Zijn gemoed was dan aangedaan, zonder dat hij begreep waardoor. Hij ondervond dan

hoe syn' rusteloose nachten
mijmeringhen sonder end,
knoopen zyn van werr-gedachten,
schilderijen van ellend.

Later, in Parijs, beschreef hij nog eens zulke rusteloze nachten, maar nu zag hij de aanleiding wel: zijn geest wilde maar niet tot stilstand komen doordat hij zich bleef afvragen waarom succes in zijn leven altijd moest worden overschaduwed door teleurstellingen. Niets was ongecompliceerd, alles was bitterzoet.

Vermaak en ongenucht,
de bruiloft en het graf, het lachen en 't gezucht
gaan veeltijds overhand, en houden beurt met pozen;
doen ons de doornen zeer, we lijden 't om de rozen

Hij kon vluchten in dagdromen, maar dan was daarna het besef van de werkelijkheid des te pijnlijker. In zijn poëzie dacht hij terug aan

al 't leed dat mij gedroomde vreugd
en zwaarigheid gedroomd, gekost heeft van mijn jeugd.

'Dat is het lieve loon van ingebeelde welvaart', zegt hij, 'dat m' in de hemel meent te zijn, en in de hel vaart'.

In de laatste fase van zijn leven kreeg hij er steeds meer last van:

en 't gaet mij noch alsoo ten einde mijner dagen,
jae tot dicht op mijn graf sal ick die onrust dragen,
soo 'ck niet verkeert en giss; jae hoe de kracht meer slijt,
gevoel ick dat men meer en meer van lijden lijdt.

Hetzelfde gevoel had de geleerde Daniel Heins, bekend als Heinsius, die altijd de eenzaamheid in de bibliotheek had gekoesterd. Daar was hij in gedachten het alledaagse ver ontstegen en hij had de mensen beklagd die dat genoeg niet kenden. Maar in 1648, kort voor zijn 68^e verjaardag, beklagde hij zichzelf. Zijn gezondheid liet veel te wensen over, maar hij had nog meer last van de melancholie, die hem in toenemende mate parten speelde – een verschijnsel dat hoorde bij zijn leeftijd, meende hij.

De creatieve deskundigen beschrijven hun ervaring met melancholie voornamelijk door het benoemen van de symptomen. Er zijn enkele ongemakkelijke lichamelijke verschijnselen (verstopping, kou, benauwdheid), maar hun kwelling bestond vooral uit psychische symptomen: onrust, mistroostigheid, lusteloosheid, gevoelloosheid, angst, wanen, niet in staat zijn tot denken. Over de herkomst van die symptomen tasten ze in het duister. Gemoed en verstand zijn ernstig gestoord, maar ze hebben daarvoor kennelijk geen duidelijke verklaring kunnen bedenken. Alleen als gevolg van ouderdom is de melancholie enigszins voorstelbaar.

Het is vooral de onbegrijpelijke hevigheid en de hardnekkigheid van de aandoening die hen treft en die in geen verhouding lijkt te staan tot mogelijke oorzaken als te hard wer-

ken of een overmaat aan zwarte gal. Bovendien bestaat er geen werkzame remedie – het is een kwelling die je moet doorstaan. Dat er niets aan te doen valt is extra beangstigend omdat het leed elk moment kan terugkeren.

De dichter Willem van Focquenbroch was nog jong. Hij benaderde de melancholie als een gemoedstoestand die min of meer inherent was aan het leven en alleen intenser voelbaar werd als het daarin niet mee zat. Hij probeerde een beeld te schetsen van de staat waarin hij verkeerde nadat hij zich door de West-Indische Compagnie had laten uitzenden naar de westkust van Afrika. Hij beschreef zijn omgeving als ‘dit Barbaarse, melancholieke en verbaasd dorre land’, dat hem, als hij er niet zo veel rijkdom en aanzien genoot, ‘in korten tijdt tot een Doot-kist souw verstrecken, en sulcks alleen uyt puure droefheyd, door het missen van mijn goeje Vrinden’. Hij probeerde zich, zoals hij gewend was, met wat vrolijke spot op de been te houden. Hij meldde zijn vrienden in het vaderland:

dat mijn hedendaagse leven
is met vreugd en ramp doorweven,
want ik zucht, ik zing en lach
maar dan tienmaal op een dag

wyl ick dus sit, en smoock een pijpen aen de haert,
met een bedruckt gelaet, de oogen na de aerd,
d' een elboogh onder 't hoofd, soeckt mijn gedacht de reden,
waerom 't geval my plaeght met so veel straffigheden?

‘Beeldt u zelf eens in te zien,’ schreef hij, ‘een zwaarmoedig kasteel, gesitueerd op een schrale en dorre rots, daar de zee

met een eeuwig naar geruis op leit te gnorren'. Hij bleef liefst binnen, met een boek en 'een glaasje om de geest te verfraaien en de melancholie te diverteren'.

Hij rookte er ook nog een pijpje bij, dat vond hij prettig, maar helpen deed het niet:

Nauw ist smoockend kruyd't verbrant tot stof en asch,
of 'k vind my in die standt daer ick voor dees' in was.
En nauw sie ick de roock in yd'le lucht verswinden,
of 'k segh, dat ick in 't minst geen onderscheyt kan vinden,
in, of ick leef of hoop, of dat 'k een pypje smoock;
want 't een is niet als windt, en 't ander niet als rook.

Bij Focquenbroch heeft de melancholie niet de kans gekregen zich te ontwikkelen tot een chronische of wederkerende zielijke toestand, want al spoedig na aankomst werd het dorre land daadwerkelijk zijn doodskist.

2

Het medische gezichtspunt

De creatieve geesten spraken zich vooral uit over de ervaring. Ze beschreven wat hun overkwam, over de oorzaken hadden ze weinig te zeggen. Op dat terrein golden artsen als deskundigen. Die wisten de symptomen te koppelen aan misstanden binnen het lichaam, en het idee was natuurlijk dat ze daardoor in staat zouden zijn om de melancholie te verhelpen, of in elk geval te temperen. Alvorens verder te gaan met de dagelijkse praktijk van het leven met krankzinnigheid is het misschien wel dienstig om eens te kijken wat zij hebben te melden, zodat we een idee krijgen wat artsen konden bijdragen aan de diagnose en de behandeling.

In het meest gelezen medische handboek, *Schat der ongesontheit* van de Dordtse arts Johan van Beverwijk, gepubliceerd in 1642, wordt melancholie besproken in een hoofdstuk gewijd aan uitzinnigheid. Hij gebruikt er de term zwaarmoedigheid voor.

‘Swaermoedigheid’, zegt Beverwijk, ‘is een krankzinnigheid, vaak vermengd met angst en benauwdheijt’. De ziekte ontstaat uit een gestoorde inbeelding. Patiënten nemen iets ten onrechte voor waar aan, terwijl ze verder vaak normaal redeneren. Beverwijk zegt dat hij een rijke vrouw als patiënt heeft gehad die in de illusie verkeerde dat ze straatarm was en daarom ging bedelen.